

עיונים בספרות ילדים מס' 18, תשס"ח
הנושא: דמות הילד ומקומו בחברה ועיצובם בספרות הילדים
מכללת לוינסקי לחינוך

"מה יש?", "מה קרה?"

**טרנספורמציה של שאלה הממתינה לתשובה,
לאצבע מאשימה**

ד"ר גאולה אלמוג

"מה קרה, לא באת?" שאלה בדאגה חברתו של נהג המונית, "לא באתי, מה קרה?"¹ ענה לה הנהג. שיחה אותנטית זו שהתנהלה באמצעות הטלפון הסלולארי מייצגת בתמציתיות מטרידה את סוג השיח הרווח היום, שבו האחריות על פגיעה בזולת או בחברה מתאינת בחסות החלפת המקום והתפקוד של השאלה "מה קרה?" במשפט. השאלה של החברה, שיש בה ציפייה להסבר או להתנצלות, חוזרת כבומרנג לשואלת. הצבת השאלה בסוף המשפט והפיכתה, באמצעות רטוריקה שלא ממין העניין, הופכת את הדאגה להתנהגות היסטורית (דאגנית, שתלטנית), במשמעות של "מה את עושה מזה עניין?". תשובה זו ממסמסת את האפשרות לשוחח על מה שקרה משתי נקודות המבט של המעורבים באירוע, וברוב המקרים השיחה מסתיימת בתחושת עלבון של הצד הפגוע ממילא.

את הביטויים "מה יש?" "מה קרה?" כדי לתאר **מהומה על לא מאומה**, אנו מוצאים אמנם כבר במשחק המילים המוקדם שאותו כל ילד מכיר: "מה יש? מה קרה? – נשברה הקערה", אולם ההבדל בין שתי הדוגמאות הוא במשמעותן הפדגוגית של התשובות במשפט, בסוג האובייקט שנפגע, ובמקור הסלחנות. את הדרך שבה צעדה ספרות הילדים החל מסלחנות חברתית לשובבות, לעצמאות ולבדיקת נורמות התנהגות מקובלות ועד לסלחנות עצמית גורפת והפניית אצבע מאשימה אל מי שתופס את ה"עברייני" בקלקלתו, יתאר מאמר זה.

¹ את השיחה, בטלפון הסלולרי, בין נהג מונית לחברתו, שמעה עמליה ארגמן ברנע, שסיפרה לאודיה קורן, שסיפרה לאודטה שפרסמה את הדברים ב"סוף שבוע, מעריב", 22.10.04.

הרוח האנטי ממסדית שחדרה לספרות הילדים בתחילת שנות השבעים השפיעה על התפתחות השיח הבלתי אמצעי בספרות זו. השינוי ב"תפיסת העצמי" והשינוי ביחס לאמיתות מוחלטות ולסמכות הבלתי מעורערת של המבוגרים השפיעו על כך שההומור, אשר בעבר עזר לנמען להחזיר את הסטייה מהנורמה החברתית למקומה ה"רצוי", משנה את תפקודו החינוכי. סימן השאלה שהחליף את סימן הקריאה בעיצוב המסר ה"נכון" וה"לא נכון" בטקסט, והוא זה שהחל להניע את הנורמות על הגבול הדק שבין המקובל ללא מקובל ובין "משובה" להפרת חוק. יסוד ה"פיצוץ" (סיום שאינו בהתאם לציפיות הקורא) אשר באופן מסורתי היה לו תפקיד של פירוק מתח, משמש החל משנות השבעים ככרוז לשינוי הערכים. בשיטת הקריצה, השובבות וההתבדחות "על חשבון עצמי", המבוססת על ביטויים כמו "אז מה?", "מה יש?", "מה לעשות?", "מה קרה?" נעצות כסיכות בבלון הנורמות החברתיות. בביטויים אלה, המבטאים סלחנות עצמית, מובלעת ההנחה שאף אחד אינו מושלם, כולל אני.

הצחוק ביצירות אלה הוא לא **על חשבון** הגיבור, כמי שנופל, מתבלבל או אינו מתמצא בהוויות העולם, אלא דווקא על חשבון מי שמייצג את ה"אמיתות" ללא ערעור. סימן השאלה (בדרך כלל רטורי) המסיים את הווידוי העצמי על חולשות, מקדים את הגערה או את הביקורת התלויות באוויר וצובע את מה שהיה נחשב בעבר כ"ראוי לעונש" בגוון של שובבות המחייבת שינוי אסטרטגי וחשיבה נוספת, לגבי התגובה ההולמת.

הצחוק על הגיבור שאינו יודע את עובדות החיים ומספק לנו מקור לתחושת עליונות על הגיבור התם שאינו מתמצא בעובדות יסוד או בסדר החברתי, מפנה את מקומו לגיבור הצוחק על כך שעל אף שהוא יודע את העובדות לאשורן, הוא בכל זאת פועל בניגוד לידע זה. אני יודע את כל העובדות הקשורות לשליחת מכתבים ולקבלתם, מכריז הגיבור בשיר "חברים לעט"², אבל אני פשוט עוקף את הידע מפני מטרה חשובה יותר והיא, לשמח את עצמי.

[...] אבל מאז עד עכשיו
שום איש לא חשב
שאני מאוכזב
אם אין לי מכתב.
לאבא ואמא
בכלל לא אכפת.
אבל כשדיברתי עם סבא
בערב שבת,
הוא הסביר לי שדווקא סבים

² חגיית בנימין, נכד בגובה כוכב, מודן, 1987.

אוהבים לכתוב מכתבים.
ובגלל ששינינו רוצים באמת
להיות מכעת
חברים לעט,
הוא ישלח לי מחר מכתב עם בול.
אז מה אם הוא גר פה בבית ממול?

הביטוי הרטורי "אז מה?" לוקח בחשבון נמען אמפתי המכבד את עצמאות הילד, ומוכן להתבונן על החיים מנקודת המוצא החדשה שבה אין אמת אחת ויחידה, ופתרון בית הספר הוא המלצה בלבד. השאלה "אז מה?" פותחת דיון שהכותרת שלו היא: "בעצם למה לא?". בשאלה זו מסתתרת ההנחה שלא כל מה שהוא "נכון" הוא גם "מתאים לי".

– בנושא זה, ראוי להבחין בין הביטויים "אז מה?" או "מה יש?" – כמייצגים את התמורה הפדגוגית שחלה בשנות השבעים בספרות הילדים והיעשותו של הילד עצמו חשוב ועומד במרכז³, כמו בשיר "חברים לעט" – ובין אותם ביטויים המייצגים טענה או אי נחת **כלפי העולם החיצוני** כמו בשירו של אפרים סידון "מה יש?"⁴:

תרנגול אחד חשב: "בחיי שאני טיפש
לקום כל בוקר קרוב לחמש,
לקרוא בקול, לקרקר ולקשקש
כדי להעיר את העולם.
ממחר אני קם בעשר כמו כולם
מה יש?"

התרנגול בשיר זה מרגיש "אי נחת" (פראייר) מהתפקיד האחראי שכביכול הוטל עליו, והוא היה רוצה להתפטר מהאחריות. ההומור בשיר זה נבנה בשתי קומות. בקומה הראשונה זה סיפור בדיחה – התרנגול הנאיבי בטוח שהוא זה שמעיר את העולם – ובקומה השנייה זה סיפור משל. התרנגול במונולוג זה הוא כמו הגיבור המסורתי, זה שמצחיק אותנו בכך שהוא אינו יודע את עובדות החיים ומייחס לעצמו חשיבות ואחריות שאין להן כיסוי במציאות. תפקיד הביטוי "מה יש?", במקרה זה, הוא **כפשוטו**, לחדד את האבסורד ולהעביר אותו לקורא כדי שהוא "ילמד" את הגיבור את העובדות הנכונות ברמה הראשונה. ברמת המשל על הקורא לזהות את התופעה המקבילה בחברת בני האדם.

שונה במהותה היא הפגנת העצמאות המוצאת את צידוקה ב"קבלת השונות", שהחלה להתפתח כבר בסוף שנות השישים, כמו בשירה של נורית

³ על נושא זה ראו ביתר פירוט אצל כהן אדיר, "להיות אני או: התעורות אינדיבידואליזם" בתוך **תמורות בספרות ילדים**, הוצאת אח, 1988.

⁴ אפרים סידון, **שירים במיץ**, כתר-לי, 1977.

זרחי מ- 1967, שבו הדוכיפת⁵ מצהירה על זכותה להיות שונה באמצעות הביטוי "אני כזאת!", ללא כל צורך להתנצל או להסביר:

לדוכיפת
כלל לא אכפת
מתי יום חול,
מתי שבת,
אם יש אורחים
אם היא לבד,
תמיד היא בבגדי שבת
[...]
פרחיי הבר בה גוערים:
"הביטי נא על הדרורים!
הגידי, איך לא תתביישי
ציצית לחבוש בים שלישי?"
אז היא עונה:
"לי לא אכפת מה הן עושות –
אני כזאת!"

כמעט עשור מאוחר יותר מזיזה נורית זרחי את גבול ההתגרות בנורמות בשיר "מושלמת"⁶. בהבדל משיר "הדוכיפת" שבו הגיבור הוא **בעל חיים** (עם סממנים של משל), הגיבורה בשיר "מושלמת" היא **ילדה**. ילדה זו נעזרת בלוגיקה כדי לבנות את ההצדקה לאי קיום הנורמות החברתיות. לאחר שהיא חקרה וגילתה בספרים שבכל מקום בעולם יש נורמות אכילה שונות, היא מגיעה למסקנה שנורמה היא תוצר של תרבות, "ומאז אני יושבת ורגלי אל על / אוכלת בידיים / בלי לחשוב על זה בכלל / וכל פעם שלי מעירים / אני מחפשת בספרים / כי ודאי אי שם בעולם / ארץ קיימת, / שם ילדה כמוני / נחשבת למושלמת."

העצמאות בשיר "הדוכיפת" המסתיימת בסימן קריאה, וההתרסה בשיר "מושלמת" המסתיימת בנקודה, עולות קומה נוספת עוד באותה שנה (1976) כששוב דוקרת נורית זרחי קלות את בלון הנורמות, והפעם באמצעות השאלה הרטורית.

את **המרוד** המלווה בהסבר לוגי בשיר "מושלמת" מחליפה בשיר "יש לי דודה שאופה עוגות"⁷ **השובבות** המלווה בקריצה. קריצה זו מנסה לתפוס את החיוך של הנמען האמפתי **ולנטרל בכך את הביקורת**. בשיר זה מתארת זרחי את ריח גן העדן העולה מן העוגות, שאותן שמה הדודה לקירור על אדן החלון, ואת כל בעלי החיים, דיירי החצר אשר ...

[...] פוחדים לנמנם, חוששים לאחר,
את ניחוח הקרם הפולש לחצר.

⁵ נורית זרחי, **אני אוהב לשרוק ברחוב**, מסדה, 1967 עמ' 12.

⁶ נורית זרחי, **הנמר שמתחת למיטה**, מסדה 1976, עמ' 16.

⁷ נורית זרחי, **כף עץ וקדרה שטוחה**, מסדה, 1976.

מול ביתה נערך תור הומה ושוקק
חתולים הרוצים את הסיר ללקק,
ואפילו השמש אינו מתבייש
לנגוס ולומר לה: "טעמתי! מה יש?"

לא מדובר כאן בחריגה קשה מהנורמה, אלא בשובבות קלה. חריגה
מהנורמה בתקופה זו גם לא היתה מעלה חיוך, אלא כעס. אך הביטוי
הרטורי "מה יש?" הפך לזרע שהחל להזיז את הגבולות הנורמטיביים.
הקריצה **המפוצצת את בלון ההאשמות** מאפשרת, מצד אחד, להכיר
בחולשות ומאידך גיסא, **לתחום אותן במקומם הטבעי, שהוא טבע האדם.**
קריצה מסוג זה מצויה גם בשיר "כששואלים אותי"⁸:

כששואלים אותי, "מה שלומך?"
אני תמיד שותק.
כי אני לא יודע מה להגיד.
לפעמים אני ככה, קצת צוחק...
אבל אני לא אומר כלום,
כי אני מתבייש.
מה יש?

הביטוי "מה יש?" הוא חיצוני לשיר והוא בא בהפתעה. באמצעות תיאור
העצמי של הגיבור נבנה טיפוס של ילד שאינו בטוח בעצמו, ורק בסוף
בהפתעה גמורה צצה העצמאות המקבלת את עצמה. הדיסוננס הוא
שמעלה את החיוך בשיר.

שוב עובר עשור, נורמות רבות הפכו לקלישאות ונורית זרחי מעלה את
רף העצמאות השובבה. הפעם זה לא רק "מה יש?", אלא: "ואם לא – אז
מה?". כשהסמכות אשר איבדה מאמינותה נעשית לעובדה, ננצת הסיכה
הרטורית לא רק בנורמות אלא גם באפשרות לנקוט סנקציות נגד מפירי
הנורמה. בסיפור על "מנג, מונג ומונגה"⁹ – שבו חוגג הדמיון של הקופים
הצעירים – מונגה אינה מתכוונת לשתף פעולה עם הבקשה השרירותית של
המבוגרים לרדת מעץ הדמיון, והיא גם יודעת שלא יהיה אפשר לאלץ אותה
להיענות לבקשתם:

[...] "זה מה שראית?"
שואלים דודים ודודות,
והקופים הזקנים עומדים ושותקים,
"עני", לוחשת אמה.
"ואם לא", אומרת מונגה, "אז מה?"

⁸ תרצה אתר, *ילד קטן וילד גדול*, מסדה, 1976.
⁹ נורית זרחי, *הפרה שרצתה להיות זמרת*, דביר, 1985, עמ' 44.

בשיר זה מוצגים באופן בוטה גבולות הכוח של המבוגרים כשמדובר בדרישה לא לגיטימית.

תפקיד הביטויים "אז מה?" ו"מה יש?" בשיריה של זרחי הוא לבטל את הצורך בהתנצלות או בחיפוש הצידוק, אך הם גם עוזרים לבחון את הנורמות בעזרת נקודות מבט שונות, ולא בהכרח לשלילתן. בעקבות שירים אלה הבודקים בכל תקופה מחדש את גבולות תקפות הנורמה, חשוב להדגיש, כמחנכים, שנורמות חברתיות ומוסריות אינן רק גחמה אלא שהן נועדו לקיים את החברה ולשמור על היחיד. אנו צוחקים למעשי משובה של ילד, נהנים מעמידתו על זכותו ועל צדקתו, אך בהחלט לא ניתן לקבל הפרה בוטה של הכללים כמו זו המצויה במסקנה הלא לגיטימית של הדובר בשירו של יהודה אטלס: "כששואלים: אתה מבטיח?/ אני אומר שכן. מה אני אשם אחר כך/ אם אין לי חשק לקיים?"¹⁰

מאחורי השאלה הרטורית בשיר זה מצוי חוסר הלגיטימיות של הדרישה מילד להתחייבות שהוא לא יכול לעמוד בה. אי לכך, הסיכה הננעצת אינה בנורמה (ולא במקרה לא מצוין בשיר מה טיב הבקשה שעליה הוא השיב ב"כן") אלא במילה "אשם". ילד זה כבר יודע שאם מבטיחים צריכים לקיים, אך הוא לא מסכים להיות "נאשם" אם הוא לא הצליח לעמוד בהבטחה. מאידך גיסא, המילה "חשק" אינה רלוונטית בהקשר של הבטחות, הביטוי "אין לי חשק" (ואם השיר היה נכתב היום הוא בוודאי הוא היה אומר, "לא בא לי"), עדיין אינו כלול בטרמינולוגיה המייצגת "משובה" או "עצמאות", אלא חוסר מוסר. שיר זה מְזַמֵן דיון מעניין על ההבדל בין נורמות מוסריות ובין נורמות ההתנהגותיות.

המציאיות המשתנה מגביהה את רף הציפיות – וכמובן גם את רף ההפתעה. מה שהיה חריג הפך לנורמה והשלב הבא הוא השימוש בביטוי, "אז מה?" כשאלה רטורית בשיר "על מה הן עכשיו מדברות?"¹¹. בשיר זה יש התייחסות ישירה לתרומת הרשלנות של המבוגרים הגורמת באופן עקיף לשבירת הנורמה. הגיבורה הנעזבת לנפשה מתלוננת על אמה וחברותיה היושבות ומפטטות במטבח ומתעלמות מקיומה:

[...] הן יושבות להן שם בתוך המטבח
מדברות כך בסוד ובשקט
ואני נעשית כבר פתאום רעבה
והבטן פתאום מקרקרת.

אם אלך למטבח לאכול לי דבר מה
וקצת גם בינתיים אקשיב שם – אז מה?

¹⁰ יהודה אטלס, *והילד זה הוא אני*, כתר 1977.

¹¹ חגית בנזימן, *למה לאמא מותר*, כתר, 1979.

הרעיון הבסיסי המובלע בדברי הילדה הוא, שהתנהגות לא נאותה הגוררת אחריה התנהגות לא רצויה אחרת יוצרת יחס שוויוני המבטל את האשמה. במקום להתנצל (התנצלות היא תמיד הודאה באשמה) בונה הילדה **הסכמה שבקריצה** עם אלה העלולים לגנות אותה. כאן המקום לציין שהביטויים המייצגים סלחנות עצמית אפקטיביים ומעלים חיוך רק כשהדברים מוצגים בגוף ראשון, מה שמחזק את הכלל הידוע שלגיטמי לצחוק מפגמים רק על עצמנו. יחד עם זאת, השותפות שבקריצה מאפשרת להרחיב את קבוצת ה"אני" גם לגבי הקרובים לנו, כמו, בשירה של שלומית כהן אסיף¹²:

כשאני בבית
אמא אומרת: "אולי תרד לחצר."
כשאני בחצר
אמא קוראת לי לעלות.
מה לעשות?
יש לי אמא כזאת!

השאלה "מה לעשות?", מבחינת המשמעות שלה היא שאלה רטורית וככזו היא יכולה לעמוד בסוף השיר כמייצגת את "הקבלה" של חולשות אנוש. בשיר "לא יוצא דופן"¹³ יש שימוש נוסף של הביטוי "מה יש?", והפעם כמפריך מוסכמות.

לא יוצא דופן

את האיש העיוור ראיתי שוב.
קצת עצוב.
עמד ליד הרמזור
ורצה לעבור.
[...]
במקום לעזור, לא עשיתי כלום.
שלא ירגיש שהוא בעל-מום.
לא רציתי בשום אופן
שירגיש יוצא דופן.
[...]
הוא בעצמו
ניגש וביקש:
"ילד, אמר, "מוכן לעזור?"

¹² שלומית כהן אסיף, *מחשבות שאינן רוצות לישון*, הקיבוץ המאוחד, 1979, עמ' 60.
¹³ חגית בנוזימן, *מתקן הפנסים*, מודן, 1988.

אני לא רואה את האור ברמזור.
הוא לא מתבייש.
הוא עיוור. אז מה יש?

בשיר סיפורי זה, החיבור של הכותרת והסיום הוא שיוצר את המסגרת הקונספטואלית שהיא: הוא "לא יוצא דופן" – הוא עיוור, "מה יש?". הביטוי "מה יש?" כאן אינו שייך לרטוריקה הנועצת סיכה בנורמות החברתיות, אלא משמש בתפקיד אחר שגם הוא קנה לו אחיזה בשפה והוא, להפריך הנחה מוטעית. השאלה הרטורית "מה יש?" במקרה זה באה לחזק את היפוך הקונספציה, ואין בה התרסה או הצדקה. המשפטים המסתיימים בשאלות הרטוריות, "למה לא?", "אז מה?", "מה יש?", "מה לעשות?" ו"מה קרה?", מייצגים את החשיבה הדידקטית שאינה מחפשת את ה"אשמים" או את ה"עונש" הראוי, אלא את מורכבות העולם הרגשי והחברתי. יחד עם זאת, ביטויים אלה מבטלים את האחריות האישית ואת הצורך בהסבר. השימוש בביטויים אלה הולך ונעשה שכיח בשיח העכשווי כשהאחריות על אי הנחת מוטלת יותר ויותר על המתלונן ופחות ופחות על מפירי הנורמה. אי לכך, מול טקסט המסתיים בשאלה רטורית ה"מנקה מאשמה", אנו חייבים גם להציג את ההשלכות, האישית או החברתית, שאין להן תשובה בטקסט החד-סטרי.